

LAO KI HE MALU'I MEI HE FE'AUHI TA'ETOTONU 2002
FAKAHOKOHOKO 'O E NGAahi KUPU

KUPU:

1. Hingoa Nounou mo e kamata'anga
2. Ha'i 'a e Kalauni
3. 'Uhinga'i Lea
4. Ngaahi tefito'i fakakaukau fakalukufua
5. Fakatupu feto'oaki felave'i mo ha pisinisi 'a ha taha kehe
6. Maumau'i 'a e hingoa lelei pe ongoongo 'o ha taha kehe
7. Takihala'i 'a e Kakai
8. Fakaongoongokovi'i ha pisinisi 'a ha taha kehe
9. Fe'auhi Ta'etotonu fekau'aki mo e fakamatala fakapulipuli

'Oku ou loto ki ai,

TAUFA'AHAU TUPOU
IV,

23 'o Tisema, 2002.

KO E LAO

KE NE TU'UTU'UNI KI HONO TA'OFI 'A E NGAahi
FE'AUHI TA'ETOTONU

[5 'o Sepitema, 2002]

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea
'o e Pule'anga 'o pehe:

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he Malu'i Mei he Fe'auhi Ta'etotonu,
2002.
- (2) Kuo pau 'e kamata ngaue'aki 'a e Lao ni 'i ha 'aho 'e fanongonongo
'e he 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni.
2. 'Oku ha'i 'e he Lao ni 'a e Kalauni.
3. 'I he Lao ni, tukukehe ka 'i ai ha toe 'uhinga kehe 'i hono tu'unga –

Hingoa
Nounou mo e
Kamata'anga

Ha'i 'a e Kalauni

'Uhinga'i Lea

"fotunga 'o e koloa" 'oku kau heni 'a e kofukofu, fuo, lanu pe ha ngaahi
'ulungaanga ha mai kehe 'o e koloa 'oku lau ki ai;

"faka'ilonga pisinisi kehe mei ha faka'ilonga fefakatau'aki pe hingoa
fefakatau'aki" 'oku kau heni ha ngaahi faka'ilonga, sila, ngaahi loko
pe moto fakakautaha 'oku ngaue'aki 'e ha pisinisi ke fakahaa'i 'aki,
lilotonga 'a e ngaahi ngaue fakangaue'anga pe fakakomesiale, ha
hingoa pau 'o fekau'aki mo e pisinisi mo e ngaahi koloa 'oku fo'u pe
ko e ngaahi sevesi 'oku fakahoko 'e he pisinisi ko ia;

"fakamaau'anga" 'oku 'uhinga ki he Fakamaau'anga Lahi 'o Tonga;

"holoki 'o e hingoa lelei pe ongoongo lelei" 'oku 'uhinga ki hono holoki
'a e 'ulungaanga 'ilonga pe mahu'inga fakatu'uaki 'o ha faka'ilonga 'o ha
faka'ilonga fefakatau'aki, hingoa fefakatau'aki pe ha faka'ilonga pisinisi
kehe mei ha faka'ilonga fefakatau'aki pe hingoa fefakatau'aki, 'a e fotunga
'o ha koloa pe ko e anga hono faka'ali'ali 'o ha ngaahi koloa pe ngaahi
sevesi pe ha taha ongoongoa pe ha taha kuo fa'u 'oku 'iloa;

“pisinisi” ‘oku kau heni ha pisinisi, ngaue, poloseki pe ha fokotu'utu' u kuo fakahoko 'e ha taha pe 'e ha sino fakakautaha;

“ngaahi ngaue fakangaue'anga pe fakakomesiale” ‘oku 'uhinga ki ha ngaahi ngaue 'a e ngaahi pisinisi ki hono tuku atu 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi sevesi, mo e fakatau mai mo fakatau atu 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi sevesi kau ai 'a e ngaahi ngaue 'a ha kau palofesinale mo ha kakai kehe pehë;

“taha” ‘oku kau heni ha taha fakanatula pe ha sino fakalao;

“angafai” ‘oku kau heni 'a e 'ulungaanga 'a ia 'oku kau heni ka 'ikai ke ngäue;

“faka'ali'ali 'o e ngaahi koloa pe ngaahi sevesi” ‘oku kau heni 'a e tu'uaki;

“faka'ilonga fefakatau'aki” ‘oku 'uhinga ki he ngaahi faka'ilonga kau ki he ngaahi koloa, ngaahi faka'ilonga kau ki he ngaahi sevesi mo e ngaahi faka'ilonga kau ki he ngaahi koloa mo e ngaahi sevesi fakatou'osi 'o tatau ai pe pe kuo 'osi lesisita pe 'ikai.

Ngaahi tefito'i
fakakaukau
fakalukufua

4. (1) 'O tanaki atu ki he ngaahi ngaue mo e ngaahi angafai 'oku lau ki ai 'i he ngaahi kupu 5 ki he 9, ko ha ngaue pe angafai lolotonga 'a e ngaahi fakangaue'anga pe fakakomesiale 'a ia 'oku fepaki mo e ngaahi tefito'i angafai fakakomesiale totonu kuo pau ko e fe'auhi ta'etotonu ia.
- (2) Ko ha taha kuo maumau'i pe ngalingali ke maumau'i 'e ha fe'auhi ta'etotonu 'i loto 'i he 'uhinga 'o e Lao ni kuo pau 'e 'i ai 'ene totonu ki he ngaahi totongi huhu'i 'i he lao 'o Tonga.
- (3) Kuo pau ke ngaue'aki 'a e ngaahi kupu 5 ki he 9 'ata'ataa mei he, mo tanaki atu, ki ha ngaahi tu'utu'uni 'a ha ngaahi lao ki hono malu'i 'o e ngaahi fakakaukau fo'ou, ngaahi tisaini fakangaue'anga, ngaahi faka'ilonga fefakatau'aki, ngaahi ngaue fakafa'u tohi mo 'aati fakamata-matalelei mo ha tefito'i me'a kehe fekau'aki mo e koloa fakaepoto.

Fakatupu
feto'oakifelave'i
mo ha pisinisi
'a ha taha kehe

5. (1) Ko ha ngaue pe angafai, lolotonga ha ngaahi ngaue fakangaue'anga pe fakakomesiale te ne fakatupu, pe ngalingali 'oku ne fakatupu, ha feto'oakifekau'aki mo ha pisinisi kehe 'o kau ai 'a e ngaahi koloa pe ngaahi pisinisi 'oku tuku atu 'e he pisinisi ko ia, kuo pau ko ha fe'auhi ta'e totonu ia.
- (2) 'E lava ke hoko 'a e feto'oaki 'o fekau'aki mo ha ni'ihii 'o e ngaahi me'a ko 'eni, mo ha ngaahi me'a kehe:
- (a) ha faka'ilonga fefakatau'aki, 'o tatau ai pe pe kuo lesisita pe 'ikai;
- (b) ha hingoa fefakatau'aki;
- (c) ha faka'ilonga pisinisi kehe mei ha faka'ilonga fefakatau'aki pe hingoa fefakatau'aki;
- (d) ko e fotunga 'o ha koloa;
- (e) anga hono faka'ali'ali ha ngaahi koloa pe ngaahi sevesi; pe
- (f) ha taha ongoongoa pe ha taha kuo fa'u 'oku 'iloa.

6. (1) Ko ha ngaue pe angafai, lolotonga ha ngaahi ngaue fakangaue'anga pe fakakomesiale, 'oku ne maumau'i, pe ngalingali ke ne maumau'i, 'a e hingoa lelei pe ongoongo ha pisinisi 'a ha taha kehe kuo pau ko ha fe'auhi ta'e totonu ia, 'o tatau ai pe pe 'oku fakatupu 'e he puputu'u ko ia ha feto'oaki. Maumau'i 'a e hingoa lelei pe ongoongo 'o ha taha kehe
- (2) Ko hono maumau'i ha hingoa lelei pe ongoongo 'a ha taha kehe 'e ala hoko ia mei hono tukuhifo 'a e hingoa lelei pe ongoongo 'oku pipiki ki he ngaahi me'a ko 'eni, mo ha ngaahi me'a kehe:
- (a) ha faka'ilonga fefakatau'aki, 'o tatau ai pe pe kuo lesisita pe 'ikai;
- (b) ha hingoa fefakatau'aki;
- (c) ha faka'ilonga pisinisi kehe mei ha faka'ilonga fefakatau'aki pe hingoa fefakatau'aki;
- (d) ko e fotunga 'o ha koloa;
- (e) anga hono faka'ali'ali ha ngaahi koloa pe ngaahi sevesi; pe
- (f) ha taha ongoongoa pe ha taha kuo fa'u 'oku 'iloa.
7. (1) Ko ha ngaue pe angafai, lolotonga ha ngaahi ngaue fakangaue'anga pe fakakomesiale 'oku ne takihala'i, pe ngalingali te ne takihala'i, 'a e kakai 'o fekau'aki mo ha pisinisi pe ko 'ene ngaahi ngaue, kau ai 'a e ngaahi koloa pe ngaahi sevesi 'oku tuku atu 'e he pisinisi ko ia, kuo pau ke hoko ia ko ha fe'auhi ta'etotonu. Takhala'i 'a e kakai
- (2) 'Oku ngalingali ke taki hala ha ngaue pe angafai kapau 'oku kau ai hono tu'uaki pe faka'ai'ai, 'o e ngaahi me'a ko 'eni, mo ha ngaahi me'a kehe:
- (a) ko e founga ngaohi 'o ha koloa;
- (b) ko e taau ha koloa pe sevesi ki ha fo'i taumu'a;
- (c) ko hono lelei pe lahi pe ngaahi 'ulungaanga kehe 'o e ngaahi koloa pe ngaahi sevesi;
- (d) ko e tupu'anga fakasiokalafi 'o e ngaahi koloa pe ngaahi sevesi;
- (e) ko e ngaahi tu'unga 'oku tuku atu pe 'oatu ai 'a e ngaahi koloa pe ngaahi sevesi;
- (f) ko e mahu'inga 'o e ngaahi koloa pe ngaahi sevesi pe ko e founga 'oku fika'i 'aki.
8. (1) Ko ha tukuaki'i loi pe ta'etotonu, lolotonga ha ngaahi ngaue fakangaue'anga pe fakakomesiale 'a ia 'oku ne fakaongoongokovi'i, pe ngalingali te ne fakaongoongokovi'i, ha pisinisi 'a ha taha kehe, kau ai 'a e ngaahi koloa pe ngaahi sevesi 'oku tuku atu 'e he pisinisi ko ia, kuo pau ke hoko ia ko ha fe'auhi ta'etotonu. Fakaongoongokovi'i ha pisinisi 'a ha taha kehe
- (2) 'Oku ngalingali ke fakaongoongokovi'i ha tukuaki'i loi pe ta'etotonu kapau 'oku kau ai hano tu'uaki pe faka'ai'ai 'o e ngaahi me'a ko 'eni, mo ha ngaahi me'a kehe:

- (a) founga hono ngaahi 'o ha koloa;
- (b) ko e taau 'a ha koloa pe sevesi ki ha fo'i taumu'a;
- (c) ko hono lelei pe lahi pe ngaahi 'ulungaanga kehe 'o e ngaahi koloa pe ngaahi sevesi;
- (d) ko e tupu'anga fakasiokalafi 'o e ngaahi koloa pe ngaahi sevesi;
- (e) ko e ngaahi tu'unga 'oku tuku atu pe 'oatu ai 'a e ngaahi koloa pe ngaahi sevesi;
- (f) ko e mahu'inga 'o e ngaahi koloa pe ngaahi sevesi pe ko e founga 'oku fika'i 'aki.

Fe'auhi
ta'etotonu
fekau'aki mo
e fakamatala
fakapulipuli

9. (1) Ko ha ngaue pe angafai, lolotonga ha ngaahi ngaue fakangaue'anga pe fakakomesiale, 'oku iku ki hano tala, ma'u pe ngaue'aki 'o ha fakamatala fakapulipuli ta'e loto ki ai 'a e taha 'oku ne pule'i fakalao 'a e fakamatala ko ia ('a ia 'oku ui heni ko e "taha 'oku 'o'ona fakalao") pea 'i ha founga 'oku fepaki mo e ngaahi ngaue fakakomesiale totonu kuo pau ke hoko ia ko ha fe'auhi ta'etotonu.
- (2) Ko hono tala, ma'u pe ngaue'aki 'o ha fakamatala fakapulipuli 'e ha ni'ihiki kehe ta'e loto ki ai 'a e taha 'oku 'o'ona fakalao, 'e ala hoko ia mei he ngaahi me'a ko 'eni, mo ha ngaahi me'a kehe –
- (a) mataki fakangaue'anga pe fakakomesiale;
 - (b) maumau'i 'o ha aleapau;
 - (c) maumau'i 'a e falala;
 - (d) fakaloto'i ke fakahoko ha ni'ihiki 'o e ngaahi ngaue 'oku lau ki ai 'i he ngaahi palakalafi (a) ki he (c);
 - (e) ma'u ha fakamatala fakapulipuli 'e ha fa'ahi hono tolu na'a ne 'ilo'i, pe na'e matu'aki ta'etokanga 'i he 'ikai ke ne 'ilo, na'e kau ha ngaue 'oku lau ki ai 'i he ngaahi palakalafi (a) ki he (d) 'i he'ene ma'u 'a e fakamatala ko ia.
- (3) Ki he ngaahi taumu'a 'o e kupu ni, kuo pau ke lau ha fakamatala ko ha fakamatala fakapulipuli kapau –
- (a) 'oku 'ikai, 'i he sino pe fotunga mo e fokotu'utu'u matematee 'o hono ngaahi kongokonga, ke anga 'ilo ki ai 'a e pe ala ma'u faingofua 'e he ni'ihiki 'i he ngaahi 'ataki 'oku nau faka'aonga'i angamaheni 'a e fa'ahinga fakamatala ko ia;
 - (b) 'oku 'i ai hano mahu'inga fakakomesiale koe'uhi ko 'ene fakapulipuli; pea
 - (c) kuo fakahoko 'e he taha 'oku 'o'ona fakalao ha ngaahi ngaue fakapotopoto ke tauhi ia ke fakapulipuli.
- (4) Kuo pau ke lau ha ngaue ko ha fe'auhi ta'etotonu lolotonga ha ngaahi ngaue fakangaue'anga pe fakakomesiale kapau 'oku kau ai 'a e pe iku ki he faka'aonga'i pe tala ta'etotonu fakakomesiale 'o e ngaahi

sivi fakapulipuli pe ngaahi fakamatala kehe fekau'aki mo e ngaahi koloa fakakemikale fakahu'i vai pe fakangoue 'oku ne ngäue'aki ha ngaahi me'a fakakemikale fo'ou pea 'a ia kuo tuku atu ki ha ma'u mafai fe'unga ke fakangofua ke fakamaketi'i.

Ka kuo pau ke fakamafai'i 'a e tala ko ia –

- (a) kapau 'oku fiema'u koe'uhi ke malu'i 'a e kakai; pe
 - (b) kapau 'oku fakahoko ha ngaahi ngaue ke fakapapau'i 'oku malu'i 'a e ngaahi fakamatala mei hano ngaue'aki fakakome-siale ta'etotonu.
- (5) Kuo pau 'e 'ikai ta'ofi 'e he kupu si'i (4) ha taha kehe mei he toko taha na'a ne fakahu atu ha sivi pe fakamatala fakapulipuli kehe mei ha'ane fakafalala 'i ha fakafalala 'i ha fakamatala pehe ke poupou'i ha kole fakangofua 'o e koloa ko ia, hili ha 'osi ha vaha'a taimi fakapotopoto mei he 'aho hono fakahu atu 'o e ngaahi sivi pe fakamatala ko ia ke fakangofua hono fakamaketi'i.
- (6) Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga 'a e vaha'a taimi 'i he kupusi'i (5), 'i ha kole, kae kau 'i hono fakakaukau'i 'a e natula 'o e ngaahi sivi mo e ngaahi fakamatala mo e ngaue mo e fakamole fekau'aki mo ia ka kuo pau, tukukehe 'i ha 'ataakai makehe 'e 'ikai toe si'isi'i ange 'i he ta'u 'e 5.

Na'e tali 'i he Fale Alea 'i he 'aho ni 5 'o Sepitema, 2002.